

A retorikai szerkezet újratemtése a magyar–angol sajtófordításban*

1. Bevezető

E leíró jellegű, feltáró tanulmány középpontjában a fordítás, azon belül pedig a koherencia egyik kulcsfontosságú alkotóelemének, a retorikai szerkezetnek a funkcionális ekvivalencia létrehozása során történő újratemtése, (re)produkciója áll. A vizsgálat elvégzésére az indított, hogy a különféle nyelvek és kultúrák szövegszerkesztési hagyományai és normái jelentős eltéréseket mutatnak (a témában született kutatások eredményeiről szóló részletes áttekintést l. CONNOR 1996). E különbségek hatással vannak nemcsak a fordítók tevékenységére, hanem a fordítások értelmezhetőségére is. Míg a koherencia és a szövegszerkezet egyes aspektusainak (pl. a strukturális és a nem strukturális kohézió) fordításával számos kutatás foglalkozik (pl. BAKER 1992 és KÁROLY 2010 ismerteti ezeket), a retorikai szerkezet fordítási kérdéseit kevesen vizsgálják, annak ellenére, hogy a szövegfeldolgozásban betöltött kulcsszerepe bizonyított (HATIM–MASON 1990; MANN–MATTHIESSEN–THOMPSON 1992; NORD 1997; TIRKKONEN–CONIT 2002).

Az elemzés a retorikai szerkezet fordítási viselkedését a sajtófordítás esetén keresztül mutatja be. A retorikai szerkezet leírásában MANN–THOMPSON (1986) retorikastruktúra-elméletére épít, amely funkcionális megközelítésben ragadja meg a szöveg hierarchikus retorikai/logikai szerkezetét, nem említett, hanem a szöveg interpretációja során, a szövegstruktúrából kikövetkeztetett, ún. „kapcsolódási propozíciók” elemzése alapján. A vizsgálat tárgya a sajtófordítás, ezen belül a hírszövegek fordítása. E fordításfajta két szempontból is különösen alkalmas korpusz a kutatáshoz. Egyfelől a műfaj (hírszöveg) kellően „semleges” ahhoz, hogy szövegsajátságait ne befolyásolják olyan tényezők, amelyek fordítása különleges fordítói stratégiát kíván (mint pl. az irodalmi szövegek esztétikai jellemzői, a beszélt nyelvi diskurzus informális és spontán vonásai, az írásos tudományos műfajok formális, tervezett jellege). A választás másik oka a hírműfajok azon csoportjának jellemzőiben keresendő, amelyhez ez a konkrét műfaj tartozik. Tartalmára és retorikai felépítésére az elemző, kritikus, érvelő megközelítés a jellemző, ezért a hírszöveget az ún. „érvelő hírműfajok” (GOTTLIEB 2010: 199) csoportjába sorolja a szakirodalom. Az érvelő hírműfajok fordítóitól az az elvárás, hogy nemcsak tartalmi, hanem formai kérdésekben is hűek maradjanak a forrásnyelvi szöveghez. A fordítás hűségét pedig nagyban befolyásolja az, hogy a fordító (akarva vagy akaratlanul) megőrzi-e fordítás során a forrásnyelvi szöveg retorikai szerkezetét.

* Hálával tartozom tanulmányom két lektorának értékes véleményéért és hasznos megjegyzéseiért. A kapcsolódó kutatást az OTKA (nyilvántartási szám: K83243) és a Bolyai Kutatási Ösztöndíj támogatta.

A tanulmány fő célja hipotézisek alkotása a retorikai szerkezet sajtófordításban történő (re)produkciójára vonatkozóan. A kutatás eredményei alapján rámutat arra, hogy a retorikai és a műfaji szerkezet hogyan hat egymásra, és hogy a retorika módosulásai milyen szerepet játszhatnak funkcionálisan ekvivalens fordítások létrehozásában. Részletesen foglalkozik azzal az eddigi vizsgálatokban sajnálatosan kevés figyelmet kapott kérdéskörrel is, hogy a retorikai szerkezetben bekövetkező eltolódások miként hatnak a keletkező fordítás hírtartalmára.¹

2. Elméleti háttér

2.1. Retorikaistruktúra-elmélet. MANN–THOMPSON (1986: 58) felfogása szerint egy szöveg akkor tekinthető koherensnek, ha különböző részei „illeszkednek egymáshoz”. A részek illeszkedése azonban nem lehet „akármilyen” folyamat (pl. a mondatok ábécérendbe állításának) eredménye. Vélekedésük szerint ez a minőség leginkább abból fakad, hogy a nyelvhasználó képes arra, hogy elméjében összekapcsolja egy vizuális kép össze nem kapcsolódó elemeit. MANN–THOMPSON az alábbi két példával szemlélteti a jelenséget, amelyben az első mondatpárt koherensnek, a másodikat azonban inkoherensnek minősíti:

a) *I love to collect classic automobiles. My favourite car is my 1899 Duryea.*
[= Nagyon szeretek régi autókat gyűjteni. A kedvencem az 1899-es Duryeám.]

b) *I love to collect classic automobiles. My favourite car is my 1977 Toyota.*
[= Nagyon szeretek régi autókat gyűjteni. A kedvencem az 1977-es Toyotám.]

Bár a példa ma már nem igazán állja meg a helyét, amikor egy 1977-es Toyota is klasszikusnak számít, MANN–THOMPSON a két mondatpárral a második pár inkoherens voltára kívánt rámutatni. Míg ugyanis az a)-ban az implicit kapcsolódási propozíció az, hogy az első mondatban megfogalmazott általánosításra a második mondat állít példát (mivel a Duryea régi autónak számít), a második, b) mondatpárban megjelenő Toyotáról ugyanez nem mondható el (legalábbis a teória megjelenésének idején nem). Az a) példában a második mondat az első mondat „kidolgozásaként” (ELABORATION) értelmezhető, mert ez a szövegrész fejti ki, pontosítja az első mondatban megjelenített fogalmat (a „régit autót”).

MANN–THOMPSON retorikaistruktúra-elméletének alapját a kapcsolódási propozíciók (KP; relational propositions) alkotják. A kapcsolódási propozíciók értelmezésük szerint olyan logikai/retorikai relációk, amelyek a szöveg két különálló részéből származtathatók, de nem egymástól függetlenül következnek valamelyik részéből. A kapcsolódási propozíció tehát kombinatív jelenség, amely a szöveg valamely két részéből „adódik össze”. A szöveget azért érzékeljük koherensnek, mert képesek vagyunk e relációk érzékelésére és értelmezésére. Ez egyben azt is jelenti, hogy ha valaki nem tudja a kapcsolódási propozíciókat azonosítani és értelmezni, akkor inkoherensnek érzékelheti a szöveget. MANN–THOMPSON, saját és mások kutatásaira építve, de a teljesség igénye nélkül, 32 lehetséges kapcsolódási propozíció típust különít el. Ezeket az 1. táblázat foglalja össze három csoportba osztva: bemutatató (presentational), tárgyi (subject matter) és többmagú (multinuclear) relációk (MANN 2005).

¹ DEME LÁSZLÓ (1978) mondat szerkezeti vizsgálatai több ponton hasonlítanak a jelen elemzéshez. Az újsághírek logikai szerkezetével BÉKÉSI IMRE (1982) is foglalkozott.

1. táblázat

Bemutató, tárgyi és többmagú relációk (MANN 2005 alapján)

BEMUTATÓ RELÁCIÓK	TÁRGYI RELÁCIÓK	TÖBBMAGÚ RELÁCIÓK
Antitézis ²	Körülmény	Összekapcsolás
Háttér	Feltétel	Ellentét ⁵
Engedmény	Kidolgozás	Szétválasztás
Lehetővé tétel	Értékelés	Hézag (relációhiány)
Bizonyíték	Értelmezés	Felsorolás
Indoklás	Eszköz	Többmagú újbóli állítás
Motiváció	Nem akart ok ³	Következés
Előkészítés	Nem akart eredmény	
Újbóli állítás	„Máskülönben”	
Összefoglalás	Cél	
	Megoldás	
	Feltétel nélkül	
	„Hacsak nem”	
	Akart ok ⁴	
	Akart eredmény	

MANN–THOMPSON (1988) elméletének célja a szövegek hierarchikus logikai struktúrájának feltérképezése a többnyire kimondatlanul maradó (implicit), de a szöveg egyes részeiből a szövegértelmezési folyamat során kikövetkeztethető kapcsolódási propozíciók azonosítása alapján. A modell segítségével leírhatók az egyes szövegrészek (pl. mellékmondatok, mondatok, bekezdések) közötti funkcionális, logikai relációk, és azonosíthatók a relációk módosulási pontjai és kiterjedése. Ilyen értelemben lényegében olyan, a mikrostrukturális szintből kiinduló elemzési módszerről van szó, amely alapján következtetések fogalmazhatók meg a szöveg makrostrukturájára vonatkozóan is. Az elmélet mondatszerkezeti vizsgálódás, ezért felmerülhet a kérdés, hogy miért tekinthető mégis retorikainak. Nem előzmények nélküli ez a megközelítés. Hagyományosan is a retorikákban az elocutio rész a mondatszerkezet vizsgálatával kezdődött, csak utána következett a stílus vizsgálata. A modern amerikai retorikai iskolai is – melynek középpontjában a fogalmazástanítás (esszéírás) áll – foglalkozik mondatszerkesztési és központoszási kérdésekkel is a stilisztikai kérdések mellett.

² Antitézis: szembeállítás (a beszélő/író az egyiket előnyben részesíti a másikkal szemben) (MANN 2005).

³ Nem akart ok: a szatellit a mag kiváltó oka. Nem akart eredmény: a mag okozhatja a szatellitben szereplő helyzetet (MANN 2005).

⁴ Akart ok: a szatellit az oka a magban szereplő akarati cselekvésnek. Akart eredmény: a mag a kiváltó oka a szatellitben szereplő cselekvésnek vagy helyzetnek (MANN 2005).

⁵ Ellentét: két olyan magból álló reláció, amelyek a) sok szempontból egyformák, b) néhány szempontból különböznek és c) e különböző szempontok egyike alapján kerülnek összevetésre (MANN 2005).

A kapcsolódások két, egymást nem átfedő szövegrész között jönnek létre. Az egyik szövegrészt, amelyhez mint központi egységhez más szövegrészek kapcsolódnak, MANN–THOMPSON szimbolikusan „mag”-nak (nucleus) nevezi. A maghoz kapcsolódó (egy vagy több) szövegrészt pedig hasonlóan képletesen „szatellit”-nek (satellite) hívja. A mag és szatellitje(i) által létrehozott mintázatot „sémá”-nak nevezik (a 4.2.) részben szereplő 1. és 2. diagramban a függőleges vonalak a magot jelölik, a nyilak a szatellit maghoz való viszonyát). A sémák szövegrészekből összetevődő, a szöveg retorikai-logikai strukturális elrendeződésének kialakításáért felelős absztrakt minták. Ezek határozzák meg, hogy egyes szövegrészek (magok) hogyan viszonyulnak a teljes szöveghez (MANN–THOMPSON 1988: 247). Röviden: a sémák határozzák meg a szöveg retorikai struktúráját.

2.2. A retorikastruktúra-elméletre épülő kutatások eredményei. Bár a diskurzuselemzés területén az elméletet széles körben alkalmazták, a fordításkutatásban nem kapott annyi figyelmet. A diskurzuselemzésben elsősorban az érvelési és a fogalmazási készség vizsgálatára használták, de helyet kapott párbeszéd- és a multimédiás diskurzus kutatásában is. A nyelvészeti elemzések az angol, a kínai, a portugál, a brazil portugál, a francia, a német, az arab, a finn, a japán, az orosz, a spanyol és a magyar nyelvre összpontosultak. Mivel e kutatásokról részletes áttekintés található TABOADA (2004), TABOADA–MANN (2006) és MANN (2005) munkáiban, a következőkben csak azokról a vizsgálatokról lesz szó, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a tanulmány témájához (az érvelő típusú szövegre, valamint a magyar és az angol nyelvre vonatkozóan).

VIRTANEN (1995) egy angol nyelvű hivatalos levélben elemezte a retorikastruktúra-elmélet segítségével a levél írójának érvelési stratégiáját. A levél egy vásárlói panaszra írt válasz volt. VIRTANEN elsőként a szöveg retorikai szerkezeti ágrajzát készítette el. A rajzban jól kivehető módon tükröződnek a levél strukturális szempontból lényeges elemei. Az összetartozó szövegrészek rendszeréből kiolvashatók a bekezdéshatárok, és a bekezdések tartalmát összegző ún. tételmondatok is kiemelkednek a hierarchiában, mint más kapcsolódási pozíciók fölé emelkedő „csúcs” kapcsolódási pozíciókat tartalmazó szövegrészek. Az elemzés alapján VIRTANEN arra a következtetésre jut, hogy a levél lényegét az utolsó bekezdés tartalmazza, amely explicit módon megfogalmazza a szöveg kommunikatív célját, melynek értelmében a levél írója úgy szeretne „felülkerekedni” az elégedetlen vásárlón, hogy egy ajánlattal próbálja kárpótolni a csalódásáért. Az utolsó bekezdést a levél többi részéhez a MOTIVÁCIÓ reláció kapcsolja, amelynek a magja az utolsó bekezdés és a szatellitje a teljes előtte álló szöveg.

VIRTANEN a retorikastruktúra-elmélet alapján megfogalmazott következtetések hitelességének igazolására a vizsgálatot egy olyan kísérlettel egészítette ki, amelyben összevetette az eredményeket a szövegről alkotott olvasói megítéléssel. A kísérletben két csoport vett részt. Az egyik olvasói csoport hat anyanyelvi beszélőből állt, akik mindannyian szakmai szinten foglalkoznak a nyelvvel (vagyis nem átlagos nyelvhasználók). A másik csoportban egy finn egyetem 18 másodéves angol szakos hallgatója volt. VIRTANEN arra kérte a résztvevőket, hogy olvassák el figyelmesen a szöveget és jelöljék meg benne azt a részt, amely szerintük a teljes

szöveg (levél) lényegét tartalmazza. A kísérletből az derült ki, hogy bár a résztvevők meglehetősen nagy eltérésekkel értelmezték a levelet, a többségük a levél utolsó bekezdését jelölte meg mint a szöveg központi, lényegi részét. VIRTANEN ebből arra a következtetésre jut, hogy bár az olvasói megítélés alapvetően egybeesik az elemzési modell által azonosított domináns szövegrészekkel, az eltérések arra utalnak, hogy a modell mégsem ragad meg minden, a szövegszerkesztési sajátosságokra, preferenciákra vonatkozó jelenséget (1995: 545). A szerző ezért a szövegek több szempontú elemzése mellett foglal állást, amely lehetővé teszi a szöveg mint összetett strukturális jelenség megfelelően komplex leírását.

Ilyen összetett elemzésre látunk példát MAGNUCZNÉ GODÓ (2003) munkájában, aki az elméletet a fogalmazási készség kontrasztív retorikai aspektusainak vizsgálatára alkalmazta. Arra a kérdésre keresett választ, hogy léteznek-e az angol és a magyar nyelvben olyan kultúrafüggő intellektuális hagyományok és ezekhez kapcsolódóan olyan konceptuális sémák, amelyek megnehezítik a magyar anyanyelvűek számára az angol-amerikai retorika bizonyos jellemzőinek elsajátítását. Elemzésének tárgyát magyar és angol (észak-amerikai) anyanyelvű egyetemi hallgatók érvelő típusú, anyanyelven megírt fogalmazásai képezték.

A kvantitatív és kvalitatív elemzések szignifikáns eltéréseket mutattak a magyar és az angol nyelvű fogalmazásokban jellegzetesen előforduló retorikai struktúra között. A retorikaistruktúra-elmélet szempontjából legmarkánsabb különbségek között említi például azt, hogy míg a magyar diákok fogalmazásaiban a domináns kapcsolódási propozíció az ENGEDMÉNY és a FELTÉTEL volt, addig az észak-amerikai hallgatók munkáiban a HÁTTÉR, az EREDMÉNY és az INDOKLÁS kapcsolódási propozíciók túlsúlya volt a jellemző.

A fogalmazások érvelő szövegek voltak, amelyek általában négy fő egységből állnak: szituáció, probléma, megoldás és értékelés. Jelentős különbségként jelentkezik az angol és a magyar korpuszban az, hogy ezek közül a (lineáris) szuperstrukturális elemek közül a magyar fogalmazások többnyire a SZITUÁCIÓ, míg az angol fogalmazások a HÁTTÉR kapcsolódási propozícióval kezdődtek. A kifejtési részben a magyar fogalmazásokban elsősorban a KIDOLGOZÁS, INDOKLÁS és ENGEDMÉNY relációk szerepeltek, az angol szövegekben viszont az INDOKLÁS reláció dominált és az ENGEDMÉNY reláció egyáltalán nem szerepelt. A lezárás a magyar fogalmazásokban gyakran elmaradt, míg az angol szövegekben általában jelen volt és az ÖSSZEFOGLALÁS vagy az ÉRTÉKELÉS relációk túlsúlyát mutatta.

MAGNUCZNÉ GODÓ az elemzést illokúciós elemzéssel egészítette ki, hogy a kapcsolódási propozíciók azonosítását formai indikátorok is segítsék. A retorikai szerkezettel ellentétben az illokúciós elemzés eredményei azt mutatták, hogy az érvelő szándék mondat szintű megvalósulása nem tért el jelentősen az angol és a magyar korpuszban. Az elemzésből ugyanakkor egyértelműen kiderült, hogy a magyar és az észak-amerikai diákok eltérő makrostrukturális retorikai sémákkal dolgoznak. Érdekes eredménye MAGNUCZNÉ GODÓ vizsgálatainak az, hogy a különbségek ellenére a nyelvi rendszerbeli eltérések nem olyan mértékben befolyásolják az érvelés jellegét, mint a szövegszerkezetet meghatározó kulturálisan kondicionált retorikai normák.

MAGNUCZNÉ GODÓ kutatása egy igen fontos kérdést vet fel: ha a magyar és az angol nyelv retorikai normái ilyen eltérőek egy szövegtípuson belül, milyen stratégiát válasszon a fordító annak érdekében, hogy a célnyelvi szöveg megfeleljen a célközönség (retorikai) elvárásainak és ezáltal könnyen feldolgozható/értelmezhető legyen, de mégis ugyanazt a propozicionális tartalmat közvetítse mint a forrásnyelvi szöveg?

Bár a fordítástudományi szakirodalomban találunk utalásokat a retorikai struktúra vizsgálatának jelentőségére a funkcionális ekvivalencia megteremtésében (pl. HATIM–MASON 1990: 182, 190; NORD 1997: 32; PAPEGAALJ–SCHUNBERT 1988; TIRKKONEN–CONIT 2002), tudomásom szerint egyelőre csupán egy kísérlet született az elmélet fordítási célú felhasználására. GAYOR (2008) az angol nyelvű európai uniós dokumentumok magyar fordítása során keletkező retorikai eltolódásokat vizsgálta. Azt találta, hogy a fordításokat kevésbé jellemzik retorikai szerkezeti eltolódások, de ha mégis előfordulnak, akkor főként a két nyelv közötti kulturális és nyelvi rendszerbeli különbségekből fakadnak. TIRKKONEN–CONIT (2002: 13) kifejezetten hangsúlyozza a modell hasznosságát a fordítás folyamatának megértését célzó kutatásokban, amikor az ún. „fordítói szakértelem” szerepének és jellemzőinek feltárása a cél. Rámutat arra, hogy a fordítói szakértelem egyik fontos alkotóeleme a fordító azon képessége, amelynek eredményeként képes a szöveg egészének globális értelmezésére, vagyis képes egy ún. „makro”-szemszögből átlátni annak hierarchikus retorikai struktúráját. E képesség célzott fejlesztésére a retorikastruktúra-elmélet igen hatékony segítséget nyújthat a fordítóképzésben, mivel lehetővé teszi a szövegek retorikai struktúrájának feltérképezését, majd az adott szövegtípusokra vagy műfajokra jellemző strukturális sajátosságok rendszerbe foglalását és tudatosítását.

Mint az a fenti kutatásokból is kiderül, bizonyos kultúrák jelentős eltéréseket mutatnak abból a szempontból, hogy milyen retorikai felépítést és milyen kapcsolódási propozíciókat részesítenek előnyben vagy érzékelnek könnyebben feldolgozhatónak. Minél távolabb állnak ezek a preferenciák egymástól, a fordító feladata annál összetettebb, mivel várhatóan annál több változtatást kényszerül végrehajtani a forrásnyelvi szöveg eredeti retorikai struktúráján, hogy a célnyelvi befogadók számára is követhető szerkezetű (logikájú) fordítást hozzon létre.

2.3. Sajtófordítás. A hírszövegek műfaji sajátosságainak leírásában BELL (1991, 1998) munkái a legmeghatározóbbak a szakirodalomban. Ezek szerint a hírszöveg három alapelemből áll: 1. tulajdonítás (hírügynökség, újságíró), 2. absztrakt (főcím, alcím/összefoglalás) és 3. történet (epizódok és események). A történeten belül az események számos további elemet tartalmaznak: tulajdonítás, szereplők, cselekmény, helyszín, utóesemény (a fő eseményt követő cselekmény), kommentár (az újságíró vagy a hírszöveg szereplőjének megfigyelései és értékelő megjegyzései az eseménnyel kapcsolatban, amelyek segítik az olvasót a hírszöveg értelmezésében) és háttér (további felek verbális reakciói vagy nem verbális következmények, az esemény fő cselekményét követő bármely cselekményre vonatkozóan).

RENKEMA (2004: 267) megközelítése ettől jelentősen eltér. Módszere kiterjed a médiaszöveg tartalmára (pl. milyen témákkal foglalkozik és miket hagy ki) és szerkezetére (mi szerepel a címben, milyen információ jelenik meg a szöveg fontos pontjain) éppúgy, mint a gondolatok megfogalmazásának módjára (pl. az információk strukturálása, lexikai választások).

Jelen tanulmány ötvözi a két megközelítést, mégpedig oly módon, hogy párhuzamosan vizsgálja a hírszöveg tartalmát (az eseménystruktúrán keresztül) és a szövegszerűség bizonyos aspektusait (a retorikai szerkezeten keresztül). E kettős megközelítést a vizsgálat tárgyát képező korpusz (az elemző típusú újságcikk) speciális jellege teszi szükségessé. REISS (2000: 30) tipológiája szerint ez a műfaj a tartalomközpontú szövegek kategóriájába esik, amelyek erősen leíró jellegűek. Az ilyen szövegeknél a tartalom állandó kell, hogy maradjon, ezért olyan fordítási módszert kell választani, ami megőrzi a célnyelven a forrásnyelvi szöveg tartalmát. Fontos továbbá az is, hogy a nyelvi megformálásban a célnyelv jellemzői legyenek az uralkodók, mert az olvasó csak akkor tudja értelmezni a szöveg tartalmát, ha az számára ismerős, megszokott nyelvi formában jelenik meg (REISS 2000: 31). Elemzésemben arra is kitérek majd, hogy a jelen vizsgálat tárgyát képező műfaj esetében mennyire valósítható meg egy ilyen erős célnyelvi orientáció.

A sajtófordítás a fordítás egy különleges formája. Jellemzőit több szempontból is vizsgálták: nyelvpár-specifikus sajátosságok, a sajtószöveg fordítójának speciális szerepe(i) és az ebből (ezekből) fakadó fordítói stratégiák, a hírszövegek szövegszerkezeti elemei (pl. főcím, alcím, összefoglalás) és teljes hírszövegek különféle, a mondat szintje felett megnyilvánuló jellemzői (pl. logikai szerkezet, tematikus szerkezet, ideológia).

A nyelvpárokra irányuló vizsgálatok túlnyomó többsége az angol nyelv és más nyelvek viszonyát elemzi a fordításban, pl. angol–spanyol (VALDEÓN 2005), angol–görög (SIDIROPOULOU 1995a, 1995b, 1998), koreai–angol (LEE 2006), indonéz–angol (HOLLAND 2006), valamint összehasonlító fordításelemzéseket tartalmaz az angol, a német, a francia és a spanyol nyelv vonatkozásában (NORD 1995). A magyar nyelvvvel kevesen foglalkoztak a sajtófordítás területén, és a kutatások fókusza is igen eltérő. Figyelemre méltóak a vizsgálatok a francia–magyar fordítás területén; ezek sajtószövegek elemzésére is kitérnek, például a metaforarendszerek fordításának kérdései kognitív megközelítésből (HARSÁNYI 2008, 2010) vagy a szerzői jelenlét problematikája a metadiskurzusban (PAKSY 2005, 2008). PÁSZTOR KICSI (2007) szerbről magyarra fordított újságcikkekben vizsgálja – összehasonlító, kvantitatív módszerekkel – a forrásnyelvi szöveg mondat szerkezetének különféle célnyelvi megfeleltetéseit. A magyar–angol nyelvpár esetében keveset tudunk a sajtófordítás egyedi jellemzőiről. Bár KÁROLY 2010-es tanulmánya magyarról angolra fordított újságcikkek elemzésére épül, érdeklődése középpontjában nem a sajtófordítást meghatározó sajátosságok, hanem a lexikai ismétlés szövegszervező funkciója áll: az, hogy az ismétléseletolódások milyen jelentéseltolódással járnak együtt a fordításban.

A sajtószövegek fordítóinak jellemzőivel és stratégiáival foglalkozó kutatások tanúsága szerint e fordítók szerepe igen összetett. VIDAL (2005:

386, idézi BIELSA 2007: 137) a következőképpen írja le őket: „a sajtószövegek fordítója, talán az írása médiumának természetéből fakadóan, maga is újrateremtő, író, akit korlátok közé kényszerít az újrateremtendő gondolat és az újságírói műfaj, amelyben a fordítást készíti” (saját fordítás – K. K.). Sajátos jellege olyan készségekkel, képességekkel ruházza fel a fordítót, amelyek révén a sajtófordítás egyszerű szövegreprodukcióból a kreatív alkotás rangjára emelkedik, és a fordítóból célnyelvi szerző válik.

A forrásnyelvi szöveget gyakran tartalmilag és formailag is módosítják, hogy mondanivalója releváns legyen, és olyan fordítás szülessen, amely összhangban van a célnyelvi olvasó háttértudásával. A fordítók leggyakrabban a címet vagy az alcímet módosítják, a szükségtelen információkat törlik, háttér-információkat szűrnak be, a bekezdések sorrendjét változtatják meg, vagy az információkat foglalják össze (BIELSA 2007: 142–143).

A lehetséges változtatások széles skálájának köszönhetően a kutatások általában a szövegszerkezet egy-egy konkrét komponensének elemzésével foglalkoznak, és nem térnek ki a teljes hírszöveg vizsgálatára. Legtöbbször a címeket, alcímeket és összefoglalókat elemzik, mivel ezek fontos diskurzusfunkciót töltenek be (utalnak a szövegtémára és a fő mondanivalóra). SIDIROPOULOU (1995b: 285) például főcímek fordítását vizsgálta egy 100 címből álló angol–görög korpuszban. Azt találta, hogy bizonyos kognitív, kulturális és társadalmi tényezők következtében a) a korpusz görög változatára jellemzőbb a közvetlenség mint az angolra, és b) eltérő a két korpusz témaválasztása: a görög korpuszban más a címben szereplő információk mennyisége és minősége. Az információ mennyiségét azzal tudta összhangba hozni, hogy milyen műfajú volt a cikk, míg a minőségi különbségeket az eltérő makroszabály-alkalmazásokra vezette vissza.

NORD (1995) a címeket és alcímeket mint önálló „szöveg típusokat” értelmezte. Szerinte a címek hat lehetséges funkciót tölthetnek be: megkülönböztető, metatextuális, fatikus, referenciális, kifejező és megnevező funkciót. Német, francia, angol és spanyol címekből és alcímekből álló korpuszában vizsgálta meg a) ezek kommunikatív funkcióját, b) a funkciók verbalizációjának kultúraspecifikus és műfajspecifikus megvalósulásait és c) azokat a kultúra-specifikus strukturális konvenciókat, amelyek általában meghatározzák a címek szövegezését. Elemzései alapján felállította a címek funkcionális hierarchiáját, amely két nagy csoportra osztható: 1. lényegi funkciók (megkülönböztető, metatextuális, fatikus funkciók) és 2. választható funkciók (referenciális, kifejező és megnevező funkciók).

Az újságcikkek másik, kiemelkedően fontos diskurzusfunkcióval rendelkező komponense az összefoglalás (lead). LEE (2006) televíziós közvetítések és újságcikkek összefoglalóit hasonlította össze koreai–angol fordításban. A koreai újságcikkek angol nyelvű fordításaiban azonosítható eltéréseket összevetette egy korábbi, kifejezetten a közvetítések fordításával foglalkozó kutatás eredményeivel (LEE 2002, idézi UŐ 2006). Azt találta, hogy a közvetítések fordításában az összefoglalókat lerövidítették (melynek eredményeként az angol célnyelvi szöveg tömörebbé és fókuszáltabbá vált), míg az újságcikkek összefoglalóiban olyan információkat is megtartottak, amelyek nem tartoztak a cikk legfontosabb

tényei, állításai közé. LEE (2006: 325) arra mutatott rá, hogy – a közvetítések fordításával ellentétben – az újságcikkek az összefoglaló rész bővülése volt a jellemző. Érzékletesen mutatja be mennyire eltérő a fordító szerepe a két fordítási típusban: „az újságcikk fordítójának nagyobb volt a mozgástere abban, hogy miként jelenítse meg az összefoglalást, mint a közvetítés fordítójának. Ez arra enged következtetni, hogy a két fordítási módban eltér a fordító szerepe. Miközben mindkét fordító élt hagyományos „kulturaközvetítő” és „döntéshozó” szerepével (LEPPIHALME 1997: 19), az újságcikk fordítója sokkal látványosabban használta ki „kapuőr” szerepét (VOURINEN 1995; FUJII 1988), nagyobb szabadsága volt abban, hogy eldöntse mit hagy benne és mit vesz ki az összefoglalóból.” (LEE 2006: 326; saját fordítás – K. K.) Az összefoglalók fordításával foglalkozó kutatások eredményei különösen fontosak a jelen vállalkozás szempontjából, mivel az elemző típusú újságcikk itt vizsgált összefoglaló része hasonló diskurzusfunkciót tölt be, s ezáltal a fordítását is várhatóan hasonló tényezők befolyásolják, korlátozzák.

A kutatások negyedik csoportja teljes hírszövegek mondat szint feletti aspektusaival foglalkozik. A szövegben folytonosságot, s ily módon koherenciát teremtő eszközök közül SIDIROPOULOU (1995a: 85–87) a logikai relációkat, azon belül az ok-okozati relációk eltolódásait vizsgálta. Az ok-okozati viszonyok módosulásával járó szövegszerkezeti változások elemzése révén ugyanis leírhatónak tartja az író és az olvasó közötti, valamint a szöveg ideológiai üzenetében fellelhető kulturális különbségeket. Fordítási szempontból SIDIROPOULOU nagy jelentőséget tulajdonít ezeknek a különbségeknek, mivel befolyásolhatják az információ tartalmát, s ezáltal a kommunikatív ekvivalenciát is. Elemzése nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a görög olvasó könnyebben dolgoz fel olyan információkat, amelyek ok-okozati (magyarázó) viszonyban jelennek meg a szövegben. Ezért a fordító gyakran változtat a szöveg logikai struktúráján, mégpedig három különféle módon: a) explicitálja az ok-okozati relációt; b) betoldja az okot (vagy az okozatot) és ezáltal módosítja bizonyos forrásnyelvi szövegrészek szemantikai tartalmát; c) betold a szövegbe olyan propozíciókat is, amelyek csupán a fordító inferenciaalkotó mechanizmusának eredményei, és eredetileg nem szerepeltek a szövegben.

3. Módszerek

3.1. A kutatás kérdései. A hírszöveg műfajának elemzésével azt vizsgálom, hogy milyen hipotézisek fogalmazhatók meg a retorikai szerkezet (re)produkciójával kapcsolatban a magyar–angol fordításban. A fordítási szempontú kohézió- és koherenciakutatásban rendelkezésre álló eredmények alapján (pl. BAKER 1992; BLUM-KULKA 1986; KÁROLY 2010; SHLESINGER 1995) az alábbi konkrét kérdésre keresek választ: azonosíthatók-e a fordításban olyan kapcsolódási propozicionális eltolódások, amelyek hatással vannak a célnyelvi szöveg propozicionális tartalmára és retorikai szerkezetére, s ezeken keresztül a szöveg által közvetített mondanivalóra?

A fenti kérdést a következő alkérdések mélyreható elemzésével válaszolom meg:

1. Mi jellemző a kapcsolódási propozíciók eloszlására a forrásnyelvi és a célnyelvi szövegekben?

2. Milyen kapcsolódási propozicionális eltolódások azonosíthatók a fordításokban?

3. Mi a forrásszövegek és a fordítások által közvetített – a retorikai szerkezet legfelső szintjeit elfoglaló kapcsolódási propozíciókban tetten érhető – fő retorikai funkció?

4. Milyen mértékben egyeznek a forrás- és a célnyelvi szövegek kapcsolódási propozíciói és retorikai szerkezete; vagyis, azonosítható-e retorikai szerkezeti eltolódás a fordításban?

5. Hogyan viszonyul egymáshoz a retorikai és a műfaji szerkezet; vagyis, a hírszövegek eseményszerkezetének mely komponenseiben fordulnak elő kapcsolódási propozicionális eltolódások?

6. A kapcsolódási propozíciók mennyire jelöltek (nyelvileg) a magyar eredeti szövegekben és az angol fordításokban?

Ez utóbbi kérdést egyfelől TABOADA–MANN (2006: 441) állítása motiválja, miszerint nem minden reláció jelölt, másfelől a korábbi kutatások eredményei (pl. BAKER, 1992), amelyek azt találták, hogy különbségek vannak a nyelvek között a tekintetben, hogy mennyire jelölik nyelvileg a logikai relációkat.

„Eltolódáson” azt a jelenséget értik, amikor valamelyik, a forrásnyelvi szövegben jelen levő (pl. kohéziós) eszközt a fordító kihagyja vagy másik típusú eszközzel helyettesíti. A terminust a tanulmány BLUM-KULKA (1986), majd a későbbiekben SHLESINGER (1995: 196) munkájából kölcsönzi, akik kohéziós vizsgálatok során alkalmazták. Itt kohéziós eltolódás helyett koherencia-eltolódások vizsgálata a cél, azon belül pedig a szöveg felszíne mögött rejlő kognitív/logikai relációkban, a kapcsolódási propozíciókban bekövetkezett módosulások, eltolódások feltérképezése.

3.2. A korpusz. A korpusz a Budapest Analyses című internetes magazin fordított angol nyelvű, elemző jellegű újságcikkeinek bevezetőiből és ezek magyar, forrásnyelvi változataiból áll. Az újságot elsősorban külföldiek olvassák határon innen és túl. Mint az újság neve is utal rá, az elemzések főként – Magyarországhoz kapcsolódó – politikai, gazdasági, pénzügyi, társadalmi és kulturális eseményekről számolnak be. A korpusz 20 magyar bevezetőt (összefoglalót) és ezek angol nyelvű fordításait tartalmazza, összesen 40 szöveget (6658 szót). A bevezetőket véletlenszerűen válogattam a 2006–2009 közötti periódusban megjelenő írások közül.

A bevezetők jellemzően egy bekezdésnyi szövegek a cikkek elemző része előtt, és fontos diskurzusfunkciót töltenek be: előrevetítik a fő mondanivalót, és megemlítik a legfontosabb témákat és érveket, amelyeket a cikk kifejt. Hasonló szerepet töltenek be, mint a hírszövegek alcímei/összefoglalói, amelyek legelől állnak és a legfontosabb eseményeket, tényeket foglalják össze (LEE 2006: 318).

Az elemző típusú újságcikk több szempontból is eltér a szakirodalomban általában tárgyalt hírszövegektől. Öt részből áll: 1. ország (amelyről az elemzés szól), 2. tárgy (vagyis a cím, pl. *Az egészségügy reformjának röögös útja, Amerikai rakétavédelmi rendszer telepítése, Magyar–dél-afrikai kapcsolatok*), 3. bevezető (összefoglaló), 4. elemzés (a tárgyban megjelölt téma kb. 6–8 bekezdés terjedelmű kritikai elemzése) és 5. következtetés (általában egy bekezdésben).

Tartalmára és retorikai felépítésére az elemző, kritikus, érvelő megközelítés a jellemző, ezért az ún. „érvelő hírműfajok” (GOTTLIEB 2010: 199) csoportjába sorolható. GOTTLIEB (2010: 198–199) a különféle hírműfajok és ezek jellegzetes fordítási módszereinek tárgyalása során két nagy csoportot különít el egymástól. Az egyik az ún. „informatív hírműfajok” kategóriája, amelyekre a külföldi hatások minél erőteljesebben történő elmosása a jellemző, és ezért a fordító a célközönség számára láthatatlan marad – ők úgy érzik, mintha a saját nyelvükön született volna, amit olvasnak. A másik az érvelő hírműfajok csoportja, ahol mind a szerző, mind a fordító ismert. Az ilyen típusú műfajokban a fordítónak hűnek kell maradnia az eredeti szöveg tartalmához és formájához. Bár a Budapest Analysesben megjelenő írások nem tüntetik fel a szerző vagy a fordító nevét, a magazin célkitűzéseinek leírásában szerepel utalás a szerzőkre (akik elismert politikai elemzők, közgazdászok és társadalomtudósok). Ezért e cikkek fordítói is hűek a forrásszöveghez mind annak tartalmát, mind formai jellegzetességeit illetően.

3.3. A korpusz elemzésének menete. A retorikai szerkezet elemzéséhez a szöveg nagyon alapos ismeretére, majd az 1. és 2. diagramokban (4.2. rész) látható ágrajz elkészítésére van szükség mind a forrásnyelvi, mind a célnyelvi szövegek esetében. E folyamat a következő lépésekből áll:

1. az elemzés legkisebb, ún. minimális egységeinek azonosítása és kódolása;
2. a kapcsolódó szövegrészek, valamint az ezeket összekötő kapcsolódási propozíciók azonosítása;
3. ágrajzok készítése, amelyek vizuálisan megjelenítik a szövegek hierarchikus retorikai szerkezetét;
4. a fenti lépések megbízhatóságának ellenőrzése.

Az első lépés tehát az elemzés minimális egységének a meghatározása. Bár a retorikastruktúra-elméletben az egységek száma tetszőleges, MANN–THOMPSON (1988: 248) szerint ezeknek valamilyen „funkcionális integritással” bírniuk kell, és az alapegységek kiválasztásának, amennyire csak lehet, semlegesnek kell lennie annak érdekében, hogy ne befolyásolja az elemzést. Így az alábbi elemzés – MANN–THOMPSON (1986), valamint TABOADA–MANN (2006: 429–430) ajánlását követve – minden tagmondatot külön egységnek vesz.

Mivel az egységekre bontás e módja nyelvfüggő, olyan címkézési rendszert kell kialakítani a tagmondatok és a mondatok jelölésére, amelynek segítségével a forrás- és a célnyelvi szöveg összevethető még akkor is, ha – a magyar és az angol nyelv eltérő mondatstruktúrás szabályai miatt – a mondat- vagy tagmondathatárok különböznek. Ha ugyanis a forrás- és a célnyelvi szöveg minimális egységeit egymástól függetlenül, folyamatosan számozzuk, az elemzés nyomán keletkező ágrajzok nem hasonlíthatók össze, mivel a számok nem feltétlenül ugyanazokra

a mondatokra vagy tagmondatokra (és nem azonos propozicionális tartalmat közvetítő szövegrészekre) utalnak. Ezért a mondatokat számok jelölik (pl. 1, 2, 3), és a számokhoz betűk kapcsolódnak (ábécérendben, pl. a, b, c), amennyiben a mondat tagmondatokra bomlik (pl. egy három tagmondatból álló mondat esetében: 1a, 1b, 1c). Ha a minimális egységet megszakítja egy másik, akkor a címkét “/1” és “/2” jelzés egészíti ki, mutatva az egység két, elválasztott részét. Az (1)-es példa szemlélteti ezt a címkézési módszert: a magyar szöveg 2. mondata az angol fordításban egy olyan három tagmondatból álló mondatá alakul, amelyben a második tagmondat beékelődik az első tagmondat alanya és állítmánya közé. A (2)-es példa ennek az ellenkezőjét mutatja: a két tagmondatból álló magyar mondatból angolul egytagmondatos mondat lesz.

(1) A 01-es szöveg 2. mondata:

2	<i>Az erdélyi Székelyföldön, vagyis Hargita, Kovászna és Maros megyében él kompakt tömbben a romániai magyarságnak szinte a fele, mintegy 800.000 magyar./</i>	2a/1	<i>This region,/ 2b comprising Hargita (Harghita), Kovászna (Covasna) and Maros (Mureş) counties in northern Romania,/ 2a/2 has the densest population of Hungarians in the country; 2c indeed, nearly half of the Hungarians in Romania live there, or almost 800,000 people./</i>
---	--	------	---

(2) A 08-as szöveg 2. mondata:

2a	<i>Ahhoz, hogy Magyarország is bevezethesse az eurót,/ 2b nem lesz elég a tervezett 1000-1300 milliárd forintos kiadáscsökkentés./</i>	2	<i>The planned 1000-1300bn-forint reduction in expenditure will not be enough for the introduction of the euro in Hungary too./</i>
----	--	---	---

A második lépés a kapcsolódó szövegrészek és az ezeket összekötő kapcsolódási propozíciók azonosítása. Ez a szöveg sokszori, nagyon alapos olvasását igényli, mert csak így lehet megbízhatóan megítélni, hogy a szövegnek pontosan mely részei állnak kapcsolatban egymással, és milyen típusú logikai kapcsolat köti őket össze. Az elemzés szubjektív, interpretáción alapuló jellege miatt a relációk kategorizálása ún. „valószínűségi minősítések” (plausibility judgments) alapján történik. Erre MANN–THOMPSON (1986) is felhívja a figyelmet az elmélet bemutatása során. Ezért a megbízhatóság érdekében az elemzés – mind a minimális egységek, mind a kapcsolódó szövegrészek, mind pedig a kapcsolódási propozíciók azonosítása esetében – kettős kódolással történt. Ez azt jelenti, hogy

a szerző mellett, de tőle függetlenül, egy másik elemző is kódolta az adatokat, majd utána megvizsgáltam a kettőnk kódolása közötti egyezés mértékét. Ennek a tesztelésére, kellően nagy korpusz esetén, a szakirodalom statisztikai módszereket is kínál (pl. a Kappa koefficiens: TABOADA–MANN 2006: 444), azonban a jelen esetben – a korpusz mérete miatt – az egyezés mértékét csak százalékban lehetett megadni. A minimális egységek azonosítása nagymértékű egyezést mutatott (97,31%), de a kapcsolódó szövegegységek és az ezeket összekötő kapcsolódási propozíciók kódolásában voltak kisebb-nagyobb eltérések: ezek átlagos egyezése (a korpuszban azonosított összesen 28 KP-ra) 87,63%-ot tett ki. Az eltérések az elemzési modell – fent említett – értelmezésfüggő jellegéből fakadtak, s éppen ezért ez elfogadható mértékű egyezés (KÁROLY 2007: 254). A kódolási folyamat tehát megbízhatónak tekinthető.

Az adatelemzés kvantitatív és kvalitatív módszerekkel történt. A kvantitatív (statisztikai) elemzések a kapcsolódási propozíciók gyakoriságát és eloszlását vizsgálják, annak érdekében, hogy ki lehessen mutatni a fordítást kísérő, elsősorban kvantitatív természetű eltolódásokat. A forrásnyelvi és célnyelvi szövegek közötti különbség mértékét (szignifikanciáját) t-próbák segítségével vizsgáltam (az SPSS 11 programcsomag segítségével), minden egyes változó (kapcsolódási propozíció) esetében külön-külön. Kvalitatív elemzésre a retorikai és a műfaji szerkezet interakciójának vizsgálatához, valamint annak megállapításához van szükség, hogy a retorikai struktúra fordítás során bekövetkezett változásai miként hatnak az eseménystruktúrára és a hírszöveg propozicionális tartalmára. A kvalitatív elemzés BELL (1991) modelljére épül. Összefoglalva, az adatelemzés a következő lépéseket öleli fel:

1. a kapcsolódási propozíciók gyakoriságának vizsgálata és a kapcsolódási propozicionális eltolódások azonosítása;

2. a forrásnyelvi és a célnyelvi szövegek retorikai szerkezetének mélyreható, kvalitatív elemzése, különös tekintettel a) a szövegek által közvetített fő retorikai funkcióra (amely a struktúra legfelső szintén elhelyezkedő KP-kból állapítható meg), b) a kapcsolódási propozíciók és a retorikai szerkezet egyezésének mértékére és c) a retorikai és a műfaji szerkezet közötti kapcsolatra, pontosabban a kapcsolódási propozicionális eltolódások eseménystruktúrában elfoglalt helyére;

3. a kapcsolódási propozíciók nyelvi jelölésének vizsgálata a forrás- és a célszövegekben.

A kapcsolódási propozíciókat sokféleképpen lehet jelölni: igeidővel, grammatikai szerkezettel (pl. az angolban a „to + Infinitive” jelölheti a CÉL relációt), diskurzusjelölőkkel, kötőszókkal, lexikai elemekkel stb. (BAKER 1992; MANN–THOMPSON 1986). Mivel a szövegbeli logikai relációkat a korábbi kutatások leginkább kötőszók elemzésével írták le, a jelen vizsgálat tárgyát is ezek képezik. Egy relációt tehát abban az esetben tekintettem jelöletlennek, ha azt nem jelölte explicit módon kötőszó.

(Folytatjuk.)

KÁROLY KRISZTINA
Eötvös Loránd Tudományegyetem